

# پژوهش‌ها در معماری اسلامی ۵

شماره شایا: X - 980 - 2382

فصلنامه علمی - پژوهشی  
قطب علمی معماری اسلامی  
سال دوم - شماره چهارم - زمستان ۱۳۹۳

الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر  
محمد جواد مهدوی‌نژاد / محمد مشایخی / منیره بهرامی

بررسی تأثیر مفهوم «درخت طوبی» در شکل‌گیری گنبد‌های شاخص صفوی  
هادی صفایی‌پور / غلامحسین معماریان / محمدرضا بمانیان

مفهوم ماندگاری در معماری اسلامی و مقایسه‌ی آن با مفهوم پایداری در معماری معاصر  
فائزه شفیعیان داریانی / محمدرضا پورجعفر / علیرضا قبادی

باغ ایرانی - باغ شفابخش  
شفابخشی طبیعت در نگاه اسلامی و محیط‌های درمانی  
کریم مردمی / صدیقه میرهاشمی / کسری حسن پور

گونه‌شناسی الگوی چهارصفه در معماری ایرانی و سیر تحول آن  
اسدالله جودکی عزیزی / سیدرسول موسوی حاجی / رضا مهرآفرین

بررسی ویژگی‌های فضای ورودی به عنوان مفصل و حریم بصری در عرصه‌های عمومی مجاور  
نمونه موردی: بندر لافت  
مهران علی‌الحسابی / ابوالفضل قربانی

بازخوانی اسناد کتیبه‌ای غیرمنقول در میراث جهانی مجموعه بازار تاریخی تبریز  
حسین اسمعیلی سنگری / وحید ایلائی



## لیست داوران این شماره:

دکتر بهمن ادیب زاده، دانشیار دانشگاه شهید بهشتی  
دکتر علی اسدپور، مدرس دانشگاه هنر شیراز  
دکتر محمدرضا بمانیان، استاد دانشگاه تربیت مدرس  
دکتر علی اکبر تقوایی، دانشیار دانشگاه تربیت مدرس  
دکتر حیدر جهانبخش، استادیار دانشگاه پیام نور  
دکتر مهدی خاکزند، استادیار دانشگاه علم و صنعت  
دکتر محمدحسین ذاکری، استادیار دانشگاه شیراز  
دکتر علی محمد رنجبر کرمانی، استادیار دانشگاه قم  
دکتر محمدمنان رئیسی، استادیار دانشگاه علم و صنعت  
دکتر حسن سجاذزاده، استادیار دانشگاه بوعلی همدان  
دکتر اصغر مرادی، استاد دانشگاه علم و صنعت  
دکتر ابوالفضل مشکینی، استادیار دانشگاه تربیت مدرس  
دکتر غلامحسین معماریان، استاد دانشگاه علم و صنعت  
دکتر صلاح الدین مولانائی، استادیار دانشگاه کردستان  
دکتر مسعود ناری قمی، مدرس دانشگاه کاشان  
دکتر بهزاد وثیق، استادیار دانشگاه صنعتی جندی شاپور  
دکتر پریسا هاشم پور، استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز

نشریه پژوهش‌های معماری اسلامی بر اساس مجوز کمیسیون نشریات  
وزارت علوم تحقیقات و فناوری به شماره ۱۳۷۲۰۶/۱۸/۳ مورخ  
۹۳/۷/۲۸ از شماره نخست دارای اعتبار علمی پژوهشی می باشد.

این مجله در پایگاه های (SID) و (ISC) نمایه می شود و  
برنامه هایی در دست است که مجله در پایگاه (ISI) نیز نمایه شود.

**مدیر مسئول:** معاونت پژوهشی دانشگاه علم و صنعت ایران

**سرمدیر:** مهندس عبدالحمید نقره کار

**مدیر داخلی:** دکتر محمد منان رئیسی

**ویراستار ادبی فارسی:** سارا متولی، محمد نقی تسکین دوست

**ویراستار ادبی انگلیسی:** مجتبی حکیم الهی

**کارشناس مجله:** مهندس امیر حسین یوسفی / فلامعمارزنجانی

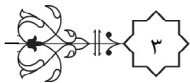
## هیأت تحریریه:

دکتر سید غلامرضا اسلامی : دانشیار دانشگاه تهران  
دکتر حسن بلخاری : دانشیار دانشگاه تهران  
دکتر مصطفی بهزادفر : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران  
دکتر محمد رضا پور جعفر : استاد دانشگاه تربیت مدرس  
دکتر مهدی حمزه نژاد : استادیار دانشگاه علم و صنعت ایران  
دکتر اسماعیل شیعه : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران  
دکتر منوچهر طیبیان : استاد دانشگاه تهران  
دکتر محسن فیضی : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران  
دکتر حمید ماجدی : دانشیار واحد علوم تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی  
دکتر اصغر محمد مرادی : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران  
دکتر غلامحسین معماریان : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران  
دکتر فاطمه مهدیزاده : دانشیار دانشگاه علم و صنعت ایران  
دکتر محمدنقی زاده : استادیار واحد علوم تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی  
دکتر علی یاران : دانشیار وزارت علوم تحقیقات ، فناوری

**طراح جلد و صفحه آرا:** مهندس امیر حسین یوسفی

**قیمت:** ۱۰۰۰۰ ریال





## الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر



محمد جواد مهدوی نژاد

دانشیار، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس تهران

محمد مشایخی

کارشناسی ارشد معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس تهران

منیره بهرامی

دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس تهران (نویسنده ی مسئول)

تاریخ دریافت مقاله: ۹۳/۹/۳ تاریخ پذیرش نهایی: ۹۳/۱۲/۱۹

### چکیده:

در دوران معاصر، نگاه معماری مدرن و در امتداد آن معماران آکادمیک نسل جدید بر روی طراحی بناهای جدید، از جمله مساجد، تأثیرهای فراوانی داشته است. یکی از مهمترین این تأثیرات تغییرات شکلی و فضایی مساجد در دوران معاصر است به نحوی که امروزه مساجد نوگرا به عنوان خوانش جدیدی از مسجد در فضای معماری و جامعه مطرح شده اند. در این میان تنوع گونه ها و الگوهای ایده پردازانه در طراحی بسیار زیاد هستند و بر خلاف گذشته که سنت های خاصی در هر دوره بر ساخت مسجد حاکم بود؛ نمی توان مساجد را واجد هیچ خصوصیت شکلی مشخصی دانست. علاوه بر تحولات وسیعی که در زمینه طراحی و ساخت بناهای معاصر وجود دارد؛ این مقاله درصدد است به بازشناسی گرایش های طراحی مسجد در دوران معاصر به طور خاص بپردازد و با شناسایی شاخص های این تحولات به طبقه بندی آنها پرداخته و به نوعی جریان های تأثیرگذار بر دوران تحول را در معماری مساجد بشناسد. پرسش های پژوهش عبارت اند از: آیا می توان گرایش هایی را در طراحی مساجد معاصر ایران در مقایسه با جهان اسلام پیشنهاد نمود؟ چه معیارهایی برای این مهم می توان در نظر گرفت؟ چه گرایش هایی در طراحی مساجد معاصر وجود دارند؟ و هر یک دارای چه مشخصاتی هستند؟

فرآیند استنتاج از سه مرحله تشکیل شده است: انتخاب مساجد و شاخصه ها؛ طبقه بندی داده های کمی و تحلیل؛ و نتیجه گیری. بر اساس مبانی تحقیق، روش تحقیق نمونه ی موردی با استفاده از راهکارهای ترکیبی برای انجام تحقیق انتخاب شده است. رویکرد پژوهش «ساخت نظریه» است. روش گردآوری اطلاعات ترکیبی از مطالعات کتابخانه و مراجعه به میدانی است. برای رسیدن به پرسش های پژوهش با استفاده از یک روش کمی-کیفی به بررسی خصوصیات منتخبی از انواع گونه های مساجد نوگرای معاصر پرداخته شده است و سپس بنابر نتایج بدست آمده، الگوهای طراحی آنها شناسایی و تبیین شده است. بر اساس بررسی انجام شده بخشی از مساجد معاصر که گونه شناسی بر روی آنها انجام شد؛ مساجدی هستند که در جامعه ی اسلامی شاخص و یا مساجدی که از نظر کالبدی معنای مسجد را در کالبدی جدید معرفی کرده اند؛ این مساجد بر اساس گونه شناسی شکلی، خود به چهار دسته تقسیم شده اند. این زیرگروه ها عبارتند از: مساجد نوگرای سفید، مساجد ناب گرا، مساجد فرم گرا و مساجد نوگرای التقاطی.

واژه های کلیدی: مساجد نوگرا، مساجد معاصر، الگوهای طراحی، گونه شناسی شکلی، گرایش های معماری معاصر.



## ۱. مقدمه

### ۱-۱. اهمیت مسجد در اندیشه اسلام

«در میان اندام‌های درونی هر شهر و روستا، نیایشگاه همیشه جای ویژه خود را داشته و دارد و از اندام‌های دیگر نمایان‌تر و چشم‌گیرتر است و از این رو همه جا در مرکز آبادی جای گرفته است» (پیرنیا ۱۳۸۷، ۴). قرارگیری مسجد در میان بافت شهری و بخصوص محله‌های مسکونی شهر ارتباط هویتی مسجد را با عامه‌ی مردم برقرار می‌کند. مروری بر شهرهای تاریخی ایران نشان‌دهنده آن است که بناهای مذهبی یکی از اساسی‌ترین عناصر بافت، ساخت و شکل شهرهای ایرانی در دوران اسلامی بوده‌اند. تداوم حضور بناهای مذهبی در شکل شهر، از ظهور اولین شهرهای شناخته شده تا امروز، موجب می‌شود یک شهر اسلامی را نتوان بدون حضور مسجد و دیگر بناهای مذهبی تجسم کرد. «در بناهای مذهبی درون شهرها، مسجد جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص می‌دهد. مسجد به مثابه برجسته‌ترین عنصر معمارانه منبعث از دین اسلام از اولین ازمه حضور مدنی این دین، با جامعه همراه بوده است. مسجد کانون عبادتی، اجتماعی، فرهنگی فرهنگ دیرپای است که هرگز نمی‌تواند از ساختار اجتماعی و شهری آن جدا شود» (بهزادفر ۱۳۷۶، ۱۱). از این رو، مسجد را می‌توان به عنوان محوری‌ترین، کانونی‌ترین و ارزنده‌ترین عنصر کالبدی متبلورکننده‌ی مدنیت جامعه اسلامی دانست. گسترش اسلام در خاورمیانه، آسیای مرکزی و شرق آسیا با توسعه ساخت مسجد در این شهرها همراه بود. مردم شهرها یکی پس از دیگری اسلام را پذیرفته، مسلمان می‌شدند. نتیجه این گرایش، بروز عناصر شهر اسلامی در این شهرها بود که مهم‌ترین آن‌ها مسجد می‌باشد. مسجد نشانه‌ای بسیار مهم برای فهم گرایش‌های دینی و مذهبی مردم یک شهر به شمار می‌آید؛ بصورتی که گویی نمی‌توان شهر اسلامی را از حضور مسجد بی‌نیاز دانست. بوركهارت نیز ساخت مساجد در شهرهای کهن را نمودی از گرایش مردم شهر به اسلام معرفی کرده؛ می‌گوید: «بعضی از شهرهای کهن هستند که با ایجاد کانون‌های دینی جدید مراکز اجتماعی در آن‌ها مانند مسجدها و... یا کلیاتی که خود مستقلاً شهری به شمار می‌آیند و در آنها هم بطور

طبیعی کانون‌های تازه‌ای رشد و نمو می‌کنند؛ اسلامی شده‌اند. نمونه‌ای برجسته از این گونه شهرهای اسلامی شده بی‌گمان استانبول است. که طرح آن یادآور پایتختی بیزانسی است و در عین حال دورنمای شهر دارای گنبدها و مناره‌های مسجدهای جامع است که در پیرامون آنها کلیات قرار دارند» (بوركهارت ۱۳۶۵، ۱۹۳). مسجد مهم‌ترین واحد اجتماعی در شهر اسلامی است. بسیاری از فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی در مسجد روی می‌دهد. مسجد محلی است برای تجمعات مهم شهری در روزهای خاص، مراسم عمومی، دید و بازدیدها، انجام آیین‌های مذهبی و غیره (مهدی‌نژاد و مشایخی ۱۳۸۹). کارکردهای متنوع اجتماعی مسجد باعث می‌شود عبادت‌های فردی با عبادت‌های جمعی تلفیق شده و نیازهای فردی در کنار نیازهای جمعی در جامعه اسلامی پاسخ داده شود.

### ۱-۲. تجربه نوگرایی در حوزه معماری مسجد

معماری سنتی در کشورهای اسلامی مانند بسیاری دیگر از نقاط جهات بوسیله معماران بومی که با روش‌های سنتی آموزش دیده بودند؛ طراحی و اجرا می‌شده است. این معماران پس از ایجاد دانشکده‌های جدید معماری و آموزش آکادمیک در درجه دوم قرار گرفتند و معماران آکادمیک وظیفه طراحی مساجد بزرگ و مهم را در شهرها به عهده گرفتند. نگاه معماری مدرن همراه با معماران آکادمیک نسل جدید بر روی طراحی بناهای جدید، از جمله این مساجد، تأثیرهای فراوانی داشته است. به عنوان مثال می‌توان اشاره کرد به مسجد دانشگاه تهران در ایران که اگر چه واجد شاخص‌هایی مانند گنبد و مناره است به نحوی که کالبد و کاربری آن نشان می‌دهد یک مسجد است؛ اما در عمل تفاوت‌های زیادی با مساجد سنتی در فرم و فضا دارد.

### ۱-۳. اهداف پژوهش

علاوه بر تحولات وسیعی که در زمینه طراحی و ساخت بناهای معاصر وجود دارد؛ این مقاله درصدد است به بازشناسی گرایش‌های طراحی مسجد در دوران معاصر به طور خاص بپردازد و با شناسایی شاخص‌های این تحولات به طبقه‌بندی آنها پرداخته و به نوعی جریان‌های تأثیرگذار بر دوران تحول را در معماری مساجد بشناسد. بنابراین پس



۲. چه گرایش هایی در طراحی مساجد معاصر وجود دارند؟ و هر یک دارای چه مشخصاتی هستند؟

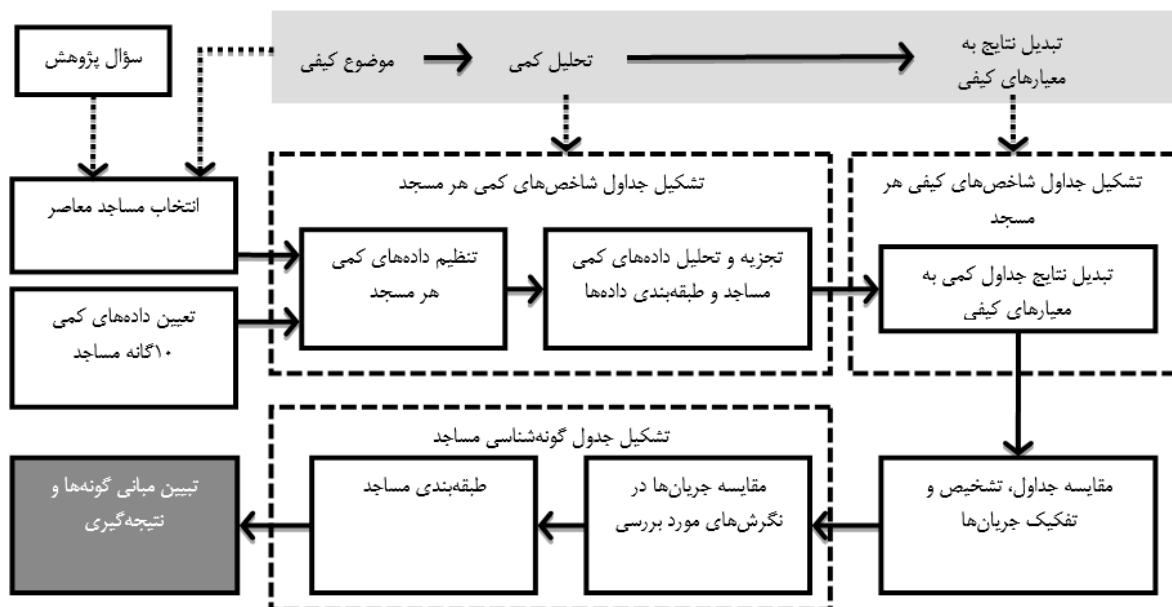
### ۱-۵. فرآیند استنتاج

فرآیند استنتاج از سه مرحله تشکیل شده است. «انتخاب مساجد و شاخصه ها»، «طبقه بندی داده های کمی و تحلیل» و نتیجه گیری. بر اساس مبانی تحقیق، روش تحقیق نمونه موردی با استفاده از راهکارهای ترکیبی (گروت و وانگ ۱۳۸۲، ۳۴۱ - ۳۷۳) برای انجام تحقیق انتخاب شده است. رویکرد پژوهش «ساخت نظریه» است. روش گردآوری اطلاعات ترکیبی از مطالعات کتابخانه و مراجعه به میدانی است. در شکل ۱ فرآیند شکلی و محتوای پژوهش نشان داده شده است.

از مروری بر طبقه بندی های انجام شده، نگرش های مورد نظر در بررسی آثار معرفی می شوند و جداولی برای هر یک از این آثار تهیه می شوند که در آن آثار بر اساس نگرش های معرفی شده تحلیل شده اند؛ سپس با مقایسه جداول سعی در طبقه بندی آثار بر مبنای شاخصه های مشترک در جدول می شود. در خاتمه گرایش هایی که مساجد معاصر را تحت تأثیر قرار داده اند؛ به صورت دسته ای از شاخصه ها معرفی می شود که برای شناخت بهتر برخی از نمونه های این دسته ها نیز در ایران و سایر کشورها معرفی خواهند شد.

### ۱-۴. پرسش های پژوهش

۱. آیا می توان گرایش هایی را در طراحی مساجد معاصر ایران در مقایسه با جهان اسلام پیشنهاد نمود؟ چه معیارهای برای این مهم می توان در نظر گرفت؟



تصویر ۱. فرآیند شکلی و محتوای پژوهش؛ (مأخذ: نگارندگان)

## ۲. مراحل انجام کار

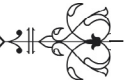
### ۲-۱. مرحله اول: انتخاب مساجد و شاخصه ها

الف) انتخاب مساجد: مساجد شاخص اسلامی و مساجدی که از نظر کالبدی معنای مسجد را در

کالبدی جدید معرفی کرده اند.

ب) تعیین داده های کمی مساجد: به وسیله تعیین شاخص های کیفی مسجد و تجزیه آن ها.





## ۲-۲. مرحله دوم: طبقه بندی داده‌های کمی و تحلیل

الف) تجزیه و تحلیل داده‌های کمی مساجد. (بر اساس فلوجارت ترسیم شده در شکل ۲).

ب) تبیین واژگان شکل ۲:

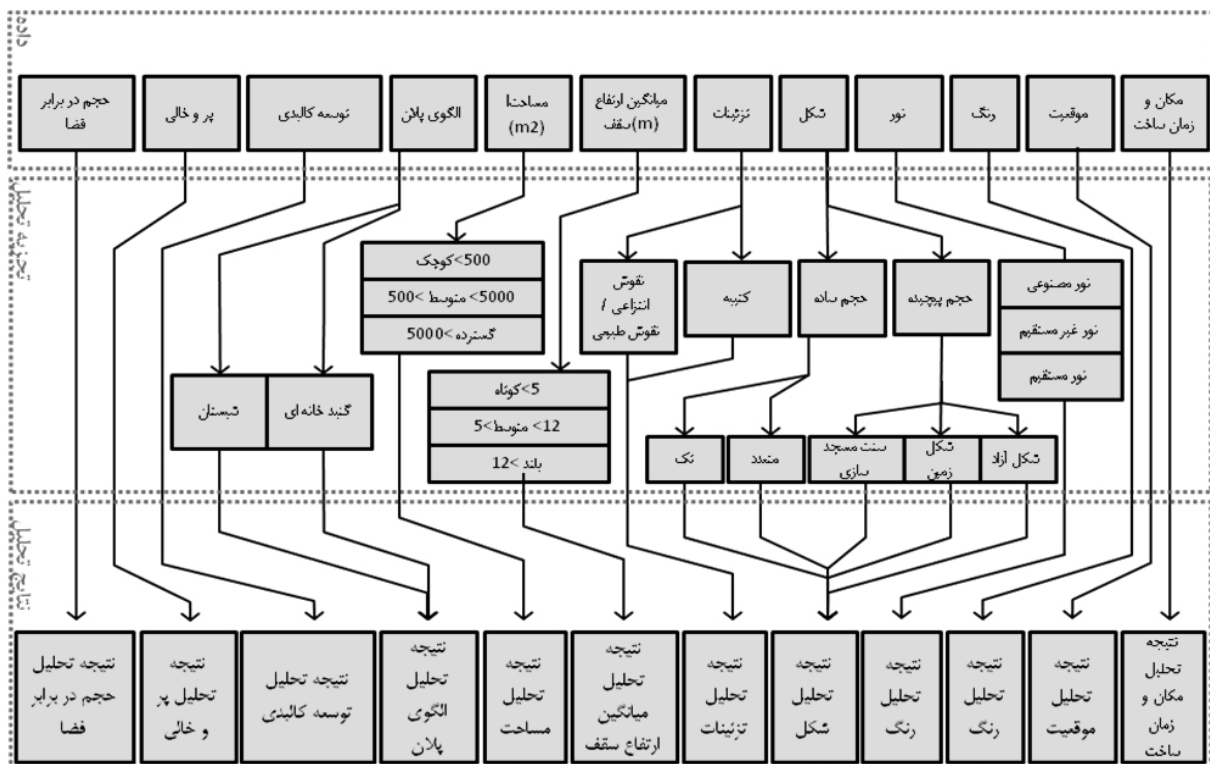
حجم در برابر فضا: نسبت حجم بنا به فضای قابل استفاده برای کاربران.

پر و خالی: نسبت فضاهای سرپوشیده به فضاهای سرباز در محدوده مسجد.

توسعه کالبدی: تغییرات فرمی و اضافه و کم شدن‌های کالبدی به ساختمان مسجد از زمان ساخت تا امروز.

الگوی پلان: همه مساجد اسلامی از زمان پیامبر تا کنون بر اساس دو الگوی پلانی طراحی شده‌اند. یکی الگوی

«شبستانی» است و دیگری الگوی «گنبدخانه‌ای». الگوی شبستانی یا تالار ستوندار بر اساس مجموعه‌ای از ستون‌هایی که سقف را نگه داشته‌اند؛ به طور نسبی به خردفضاهای متصل به هم تفکیک شده است. به عبارت دیگر، این فضاها بوسیله ستون‌ها از همدیگر جدا شده‌اند. ولی نکته مهم این است که تقریباً همه بخش‌های سالن مُصلا از نظر فرمی هم‌ارزش و یکسان دیده می‌شود. در حالی که در الگوی گنبدخانه‌ای فضا بوسیله دهانه‌های بزرگ و عموماً گنبدی پوشش داده شده است و به همین جهت مصلا به صورت مرکزگرا دیده می‌شود. و از نظر کالبدی فضا در بخش مرکزی و زیر گنبد دارای سقف بلندتر و ارزش بیشتر است.



تصویر ۲. مدل تحلیلی و نمایش مکانیزم طبقه‌بندی و تحلیل کمی داده‌ها؛ (مأخذ: نگارندگان)

مساجد متوسط و مساجد بزرگ طبقه‌بندی شدند. میانگین ارتفاع سقف: میانگین ارتفاع سقف در بخش

مساحت: مساحت کل مسجد اعم از فضاهای سرباز و پوشیده. بر این اساس مساحت‌های کمتر از ۵۰۰ متر مربع بنام مساجد کوچک، مساجد بین ۵۰۰ تا ۵۰۰۰ متر مربع





### ۲-۳. مرحله سوم: تحلیل نتایج و نتیجه‌گیری

این بخش نیز شامل یک مرحله «تبدیل نتایج کمی به شاخص‌های کیفی» و پس از آن بوسیله «مقایسه نتایج و طبقه‌بندی آن‌ها» به «تفکیک گونه‌ها» و پس از تعیین گونه‌ها به «تخصیص واژه برای گونه‌ها» پرداخته و «شاخصه‌های مشترک در گونه‌ها» به عنوان شاخص‌های گونه‌ای معرفی می‌شوند.

### ۳. ادبیات موضوع

در جامعه امروزی تغییر در معنای عام آن نشأت گرفته از دانش و آگاهی است و با توجه به اینکه علم و دانش بشری هر روز پله‌های ترقی را طی کرده و جهتی رو به صعود دارد؛ تغییر برای جامعه و معماری امروز به عنوان یک اصل برای جلوگیری از تکرار فرم‌های معمول و خسته‌کننده معماری است. «برای تبیین تحولات در شکل مسجد باید به بحث در رابطه با تداوم و یا تغییر فرم در مساجد معاصر و تأثیر مدرنیته در معماری آنها پرداخت» (ایرجی ۱۳۸۸، ۱۲۰). درباره مساجد معاصر در دنیای اسلام و ایران طبقه‌بندی‌های متعددی صورت گرفته است؛ اما هر یک از جنبه‌ای این مساجد را مورد نقد و تحلیل قرار داده است. «اسماعیل سراج‌الدین» در مقاله‌ی خود با عنوان دسته‌بندی رویکردهای تأثیرگذار در معماری معاصر کشورهای اسلامی در کتاب «ساختن برای آینده»، این رویکرد را به پنج دسته تقسیم می‌کند. او در مقاله خود آورده است: «برطرف کردن دوگانگی بین تفکرات مدرن و سنتی در معماری، یکی از مهم‌ترین رویکردهای جایزه معماری آقاخان در تمامی مباحثی که درباره معماری در دنیای اسلام مطرح بوده است؛ مباحثی که در کل معماری دنیا نیز مطرح بوده است. بر اساس برندگان جایزه معماری آقاخان، از بین تمام رویکردها موجود می‌توان معماری معاصر را به پنج رویکرد تقسیم کرد: رویکرد عامه‌پسند، رویکرد سنت‌گرا، رویکرد مردم‌گرا، رویکرد نوگرایی قابل انطباق، رویکرد نوگرا» (حسینمردی و مروجی ۱۳۸۶، ۴۲). این رویکردها نقش مؤثری در جریان‌های مختلف طراحی معماری در روزگار معاصر، بخصوص در طراحی مساجد دارند.

مصلاهی مسجد. بر این اساس ارتفاع‌های کمتر از ۵ متر بنام مساجد کوتاه، مساجد بین ۵ تا ۱۲ متر مساجد متوسط و مساجد بلندتر از ۱۲ متر به نام مساجد بلند طبقه‌بندی شدند.

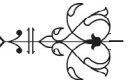
تزئینات: تزئینات مسجد به طور کلی به دو بخش نقوش و کتیبه تقسیم شده است. نقوش تفاوت زیادی با هم دارند از نقوش بسیار پیچیده سنتی تا نقوش ساده با الگوهای مربعی. اما در اینجا فقط به وجود یا عدم وجود نقوش از هر نوعی پرداخته شده است. البته نقوش ساده متداول حاشیه کتیبه‌ها جزئی از کتیبه در نظر گرفته شده است. کتیبه‌ها نیز که معمولاً آیات قرآنی را شامل می‌شوند؛ در مساجد به صورت ردیف‌هایی در سراسر دیوارها ادامه دارند. در این پژوهش تعداد این نوارها بررسی شده است یا در صورتی که به حالت دیگری قرار گرفته اند؛ ردیف‌های معادل به عنوان معیار مد نظر بوده است.

شکل: منظور از شکل، شکل حجم ساختمان اصلی مسجد است. رواق‌ها، فضاهای جانبی که از ساختمان اصلی دور هستند و یا جزئیاتی که کمتر از ۵٪ کل ساختمان را تشکیل می‌دهند در نظر گرفته نشده اند. منظور از فرم ساده، حجم‌هایی است که به شکل یکی از احجام افلاطونی - و عموماً مکعب - باشند. سایر احجام پیچیده شناخته می‌شوند. احجام ساده تعدادشان بررسی می‌شود و احجام پیچیده منبع فرم‌شان. فرم‌های پیچیده یا از فرم‌های سنتی برداشت شده اند یا از شکل سایت طرح الهام گرفته شده یا از جای دیگر که آنها در دسته فرم‌های آزاد قرار گرفته اند. رنگ: منظور از رنگ، رنگ قالب در بخش نمای خارجی ساختمان اصلی مسجد است. در صورت چند رنگ بودن رنگی که بیش از ۶۰٪ بنا را شامل شود مورد نظر قرار گرفته و اگر هیچ رنگی بیش از ۶۰٪ بنا را شامل نشود رنگ بنا «متفاوت» در نظر گرفته می‌شود.

موقعیت: موقعیت محلی مسجد مد نظر است؛ مهمترین همسایگی‌ها و محیطی که بنای مسجد در آن قرار گرفته است.

مکان و زمان ساخت: کشور، شهر و سال پایان ساخت اثر مورد نظر است.





#### ۴. چارچوب نظری

نقد آثار معماری از جنبه های بسیار متنوعی می تواند صورت پذیرد که برای شناخت کلی از آن ها، ارائه گونه شناسی جامع نیاز است. در میان رویکردهای متفاوتی که در این زمینه وجود دارد؛ پنج رویکرد مهم وجود دارد. اگر چه به همه این رویکردها در یک مجموعه اشاره نشده است؛ اما رد پای آن ها را در طیف گسترده ای از مباحث گونه شناسانه می توان یافت. اما در این مقاله ابتدا مساجد مورد نظر بر اساس یک روش کیفی مورد تحلیل قرار می گیرند. از طرف دیگر، ساختاری برای سنجش کمی متغیرهای مورد بحث در مساجد طراحی شده و سپس داده های کمی هر یک از مساجد مورد نظر، بوسیله ای این مجموعه از متغیرهای کمی، مورد سنجش قرار می گیرد. نتایج این آمایش به صورت جدولی به نام جدول معیارهای کیفی در می آید که در آن می توان مساجد را از نظر این متغیرها مقایسه کرد. در مرحله بعد نتایج کمی جدول تحلیل و به صورت جدول مقایسه ای کیفی در آورده می شود. از مقایسه ای نتایج جدول معیارهای کیفی متغیرهایی که تفاوت ها در آنها معنادار است و مساجدی که شباهت های زیادی بین خصوصیات آنها در جدول وجود دارد؛ تحلیل می شوند. در نهایت، خصوصیات مشترک به صورت بسته ای از خصوصیات به عنوان یک گونه، در جدولی به نام جدول گونه شناسی معرفی می شود. مساجدی که در هر یک از گونه ها قرار دارند نیز در همین جدول به عنوان نمونه ای از اعضای این گونه در جدول درج می گردد.

#### ۴-۱. گونه شناسی شکلی

این گونه شناسی که عمومی ترین نوع گونه شناسی در معماری نیز هست؛ در عموم پژوهش هایی که روی سبک های معاصر و گونه شناسی آثار تاریخی صورت گرفته است. این گونه شناسی یک بنا را به لحاظ عناصر شکلی و کالبدی آن مورد تحلیل قرار می دهد و گرایش ها و دسته بندی های خود را بر مبنای تفاوت های عناصر کالبدی مانند تزئینات، رابطه حجم و فضا، پیچیدگی یا سادگی عناصر توده ای و ارتباط حجم ها با یکدیگر، قرار می دهد. در گونه شناسی سبک های تاریخی این نوع گونه شناسی بسیار

مرسوم و کارآمد است. ۱.

علاوه بر آنچه گفته شد؛ همه ای این ملزومات در چند مرحله قابل بررسی هستند و در مراحل مختلف اثرگذاری خاص خود را خواهند داشت. یک اثر معماری در واقع پیش از آنکه معماری بر روی کیفیات آن اثر گذار باشد؛ با انتخاب های زیادی شکل می گیرد؛ این انتخاب ها شامل انتخاب سایت پروژه، انتخاب میزان هزینه ی مورد نظر، انتخاب کارکردهای مورد نظر کارفرما و... هستند. در مرحله ی انتخاب معمار و نظرات او در طراحی نیز بخشی از خصوصیات پروژه را تعیین خواهد کرد و سرانجام استفاده کنندگان با تغییرات کالبدی یا محتوایی و نحوه ی استفاده خود از بنا بخش دیگری از هویت بنا را ایجاد می کنند. بنابراین نگاه فرآیندمحور ۲ نیز در گونه شناسی بناها جایگاه خاص خود را داراست. امروزه در کشورهای اسلامی، مساجدی وجود دارد که در منظر عمومی خوانش های جدیدی از مسجد تلقی می شوند. زیرا این مساجد بخشی از سنت متداول ساخت مساجد را که با الگوهای مشخصی در هر منطقه همراه است متحول کرده اند. در این پژوهش، این مساجد را مساجد جدید می نامیم. منظور از مساجد جدید مساجدی است که در دوران معاصر با تغییر رویه های طراحی و اجرا به نحوی متفاوت از مساجد سنتی واجد ساختارهای جدید و کالبد متفاوت از کالبد های مرسوم در ساخت بناهایی مذهبی مثل مسجد هستند.

#### ۴-۲. روش تحلیل نمونه های موردی

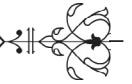
بر اساس چارچوب نظری پژوهش، هر یک از مساجد موردی بر اساس این پنج پارادایم تحلیل شده اند (جدول ۱) و بنابر اشتراکاتشان در طیفی از طبقه بندی ها قرار گرفتند که هر یک شامل چند زیر مجموعه از شاخصه ها هستند. این تحقیق با استفاده از پارادایم آزادپژوهی به روش توصیفی-تحلیلی و مقایسه داده های کیفی تهیه شده است.





نسبت حجم به فضا	توسعه کالبدی	شکل	تزیینات	میانگین ارتفاع		رنگ	الگوی پلان	مساحت	نور	حجم و توده	موقعیت	مکان و زمان ساخت	مسجد
				کتیبه	نقوش								
۰.۸۷	+	مکعب	ثلث کوفی ۱	-	م	سفید - مرمری	گنبدخانه‌ای	م	Ind.	۰.۶	پردیس دانشگاه تهران	ایران، تهران ۱۹۹۴	مسجد دانشگاه تهران
۰.۷	-	-	ثلث کوفی ۱	+	ب	سفید	شبهستانی	و	Ind./A.L	۰.۹	کار حرم حضرت معصومه	ایران، قم، ۲۰۰۶	طرح توسعه حرم حضرت معصومه
۰.۸	-	مکعب	بنایی ۱	-	م	سیاه	گنبدخانه ای	م	Ind.	۰.۹	محل دائمی نمایشگاه بین المللی تهران	ایران، تهران ۱۹۹۵	مسجد حضرت ابراهیم نمایشگاه بین المللی تهران
۰.۶۴	-	مکعب	بنایی ۱	-	ک	آجری	گنبدخانه ای	ک	Ind.	۰.۹۳	پردیس دانشگاه کرمان	ایران، کرمان	مسجد دانشگاه کرمان

جدول ۱. نتایج تحلیل کمی داده‌های حاصل از تجربه و تحلیل نمونه‌های موردی پژوهش (۴ نمونه از ۳۰ نمونه، به عنوان مثال ذکر شده است)؛ (مأخذ: نگارندگان)



## ۵. تجزیه و تحلیل نمونه‌ها

برای دستیابی به گونه‌شناسی مورد نظر پژوهش، ۳۰ نمونه از مساجد منتخب، در میان مساجد معاصر، طبق الگوی ترسیم شده، مورد تحلیل قرار گرفته است. که با بررسی نتایج حاصل از این بررسی شباهت‌های زیادی بین نتایج بدست آمده از هر جدول به دست آمد. با توجه به محدودیت‌های مقاله، دو نمونه به اختصار ارائه می‌شود:

### ۱-۵. نمونه شماره یک: مسجد دانشگاه تهران

بناهای دانشکده‌های دانشگاه تهران بسیار ساده و مبتنی بر مبانی معماری معاصر طراحی شده اند و ساختمان مسجد دانشگاه نیز در تعاملی همگن با بقیه ساختمان‌ها تشکیل یک کل را به عنوان مجموعه دانشگاه تهران داده است. به صورتی که ساختمان‌ها از یک جنس به نظر می‌رسد با این وجود در مقایسه با سایر بناهای دانشگاه به سرعت می‌توان دریافت این بنا یک مسجد است. حجم خالص بنا، سادگی و خضوع آن، مناره‌ها و حاشیه‌های باریک کاشی‌کاری شده عناصری هستند که هویت مذهبی این بنا را در مقابل جداره‌های ساده و مینیمال ساختمان‌های همجوار همچون ساختمان کتابخانه مرکزی متمایز می‌کند (تصویر ۳).

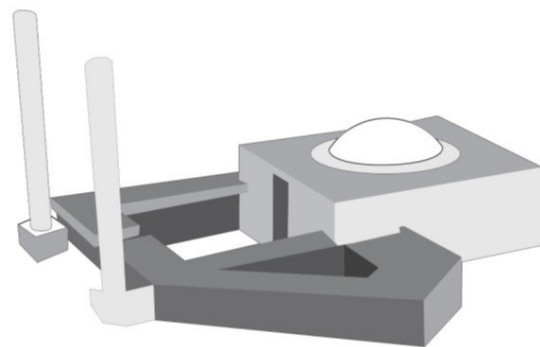
مسجد. در مسجد دانشگاه تهران اگر چه این هر دو به صورت ترکیبی معمول در مساجد وجود دارند؛ فرم و ساختار آنها عمداً با هم به صورتی ترکیب نشده که به مجموعه‌ای پیوسته تبدیل شوند؛ بلکه به نحوی هر دو فضا در کنار هم هستند و مانند ترکیب‌های مدرن خلوص خود را حفظ کرده اند. اختلاف در ارتفاع، مصالح، شکل و ابعاد همه انتزاع و خلوص فرم‌ها را تشدید می‌کند. به علاوه استفاده از ستون‌های سبک بتنی و سقف‌های کنسول شده به عنوان رواق در اطراف صحن علاوه بر اینکه معنی متفاوتی از ارتباط صحن مسجد را با بیرون نشان می‌دهد؛ خود تصور فضایی صحن را به یک فضای یکدست شده مدرن نزدیک می‌کند (تصویر ۴).



تصویر ۴. دانشگاه تهران دید پرنده؛ (مأخذ: بنی ۳ ۱۹۸۷)

مفصل بین صحن و مصلا یک ایوان ساده است که گر چه نقوش بیشتری از سایر فضاها دارد ولی باز هم در مقایسه با ایوان مساجد سنتی بسیار ساده تر طراحی شده است. مصلا یک سالن یکدست شبیه گنبدخانه‌های مساجد سنتی است؛ ولی گنبد مسجد نمود بیرونی چندانی ندارد و بیشتر هویت سقف مصلا را به عنوان گنبدخانه تعریف می‌کند.

«گنبدخانه مسجد ساختاری مکعب شکل دارد. پایه مربع شکل گنبدخانه توسط چهار دیوار ساده سنگی ساخته شده که محراب آن بر میانه دیوار سوی قبله جای گرفته است. فضای داخلی گنبدخانه دارای دو ساختار مجزا است: معماری بخش مکعب، منظم و کم تزئین است و در مقابل معماری لایه گنبد نرم مورب و پرنقش‌ونگار دیده می‌شود. معماری لایه اول، مینیمالیسم خاصی را القا می‌کند؛ چرا که واجد دیوارهای ساده سقفی مسطح و چهارستون ساده است» (مهندسین مشاور نقش ۱۳۸۱).



تصویر ۳. تحلیل حجمی مسجد دانشگاه تهران؛ (مأخذ: نگارندگان)

در معماری مساجد سنتی از اولین مساجد تا آخرین مساجدی که در چهارچوب‌های سنتی ساخته شده اند؛ دو بخش اصلی را می‌توان در مسجد از هم تشخیص داد؛ یکی نماز خانه یا مصلاهی مسجد و دیگری صحن یا فضای باز





با مقایسه جدول نمونه‌ای شماره ۱ و ۲ می‌توان دریافت هر دو با موضوع ناب‌گرایی مدرن، اشتراکاتی دارند. البته فرم‌های آنها را می‌توان برداشت از سنت‌های اسلامی و نمادپردازانه همچون کعبه دانست؛ ولی از آنجا که این نوع نگاه به موضوع مسجد در سنت مسج‌سازی بی‌سابقه است؛ تأثیرگذاری رویکردهای معاصر را در جهت‌دهی به طراحی مسجد نمی‌توان بی‌اثر دانست؛ اما نکته‌ی مهم در اینجا این نکته است که اگر چه در همه‌ی مساجد از این نوع سعی در ایجاد نمایشی از خلوص و ناب‌گرایی وجود دارد؛ ولی عناصر سنتی نیز به عنوان وجه هویتی در همه حال به صورت محدود به فرم‌های خالص و مکعبی<sup>۴</sup> اضافه شده‌اند تا هویت مسجد را به عنوان مکانی خاص و تداوم سنت مسج‌سازی به مخاطب القا کنند. اما در مقابل شاخص‌های زیادی نیز وجود دارند که نمی‌توان آنها را به عنوان مشترکات سبکی در این آثار نامید. در واقع بجز رویکرد شکلی سایر رویکردها در بین مساجد یا اشتراکات کمی دارند یا در بین تمام ۳۰ مسجد تحلیل شده مشترک بوده‌اند. مثلاً بر اساس رویکرد فرآیندمحور نمی‌توان نتیجه خاصی از تحلیل مساجد گرفت؛ در واقع ممکن است تغییر و تحولات در فرآیند زندگی یک مسجد با عوامل دیگری در ارتباط باشد که مستقل از سایر رویکردها هستند. حتی در مساجدی که شباهت‌های زیادی بین مشخصات تحلیلی آنها دیده می‌شود؛ نمی‌توان با اطمینان از تشابه فرآیند تحول بنا سخن گفت. به عنوان مثال مسجد حضرت

ابراهیم و مسجد دانشگاه تهران

-چنانکه در جداول نمونه‌ای ۱ و ۲ نشان داده شده است- شباهت‌های زیادی دارند؛ ولی مسجد دانشگاه تهران از نظر عملکردی و کالبدی تحول زیادی کرده است؛ در حالی که مسجد حضرت ابراهیم (ع) از زمان طراحی تاکنون تقریباً بدون تغییر باقی مانده است. همچنین شاخص‌هایی وجود دارند که تقریباً در همه مساجد فارغ از گرایش ثابتند؛ مثلاً می‌توان گفت عموم مساجد نسبت به مسأله پایداری زیست‌محیطی بی‌تفاوت هستند و در بیشتر مساجد میزان هزینه متناسب با ابعاد مسجد بالا در نظر گرفته می‌شود. در مجموع همه مساجد چنانکه گفته شد در دو دسته‌ی عمده

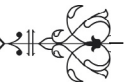
## ۵-۲. نمونه شماره دو: طرح توسعه حرم حضرت معصومه(س)

این طرح که گستره‌ی بزرگی از ساماندهی منطقه اطراف حرم حضرت معصومه(س) را شامل می‌شود؛ از طرح‌های برنامه‌ریزی شهری تا طراحی محوطه اطراف حرم و بالاخره صحن‌های جدید برای نیاز رو به گسترش زائران در آن در نظر گرفته شده؛ اما مراد از مسجد در این طرح یکی از صحن‌های جدید به نام شبستان الجواد در جنوب حرم اصلی و کنار صحن الجواد قرار گرفته است. این طرح با اینکه در بافتی سنتی و مذهبی قرار گرفته است؛ با حفظ ارتباط فیزیکی و بصری مناسب هویت معاصر خود را نیز حفظ کرده است. طراح (مهندسین مشاور پیراز) علاوه بر خلق فضایی معنوی و شکوهمند توانسته خوانش جدیدی از معماری سنتی ایران را به نمایش درآورد. حجم اصلی از چندین حجم متداخل و گسترده تشکیل شده است که در مجموع شکل مشخصی را از نظر هندسی ایجاد نمی‌کنند. بلکه بیش از اینکه حجم شکل خود را نشان دهد بخشی از مجموعه حرم شده و شکل کلی حرم را در مقایسه با زمین طرح تکمیل کرده است. بنابراین می‌توان گفت شکل حجم متأثر از شکل زمین است. این بنا از یک تالار بزرگ در مرکز با یک گنبد کم‌خیز بسیار بزرگ تشکیل شده که در دو سو به شبستان‌های کوتاه تری ختم می‌شود که ارتفاع تالار مرکزی را به دو نیم تقسیم کرده‌اند و یک طبقه اضافی در بالای خود ایجاد کرده‌اند. جداره‌های بنا و سایر سطوح همگی سفیدرنگ یا رنگ‌های خنثای نزدیک سفید هستند و تمامی نقوش سنتی در این خوانش جدید بر خلاف گذشته در قالبی تک رنگ و روشن سامان یافته‌اند. هویت مذهبی بنا با استفاده از سایه‌روشن نقوش ایجاد شده بر روی نقش برجسته‌ها و مهم‌تر از همه یک ردیف کتیبه قرآنی که روی خط آسمان بنا در طول نمای خارجی گسترده شده؛ ایجاد شده است.

## ۶. تحلیل و جمع‌بندی

با تحلیل مساجد و مقایسه جداول آنها می‌توان گرایش‌های متفاوت آنها را از هم تفکیک کرد و بر همین اساس اشتراکاتی میان گرایش‌های آنها با هم بدست آورد. مثلاً





تقسیم‌بندی شدند؛ این دسته‌ها عبارتند از مساجد سنت‌گرا و مساجد جدید. مساجد جدید نیز بر اساس تحلیل‌های انجام گرفته به سه دسته تقسیم‌بندی شده‌اند. مساجدی نیز هستند که به صورت التقاطی خصوصیات دو یا چند دسته را همزمان دارند که آنها نیز دسته‌ی چهارم این گروه را تشکیل می‌دهند. این گروه‌ها عبارتند از: مساجد نوگرایی سفید، مساجد ناب‌گرا، مساجد فرم‌گرا و مساجد نوگرایی التقاطی.

جدول ۲. نتایج کیفی داده‌های مورد بررسی در برخی از نمونه‌های موردی؛ (مأخذ: نگارندگان)

مشخصات	پلان مسجد	نام مسجد
مسجد دانشگاه تهران		بدون تزئینات یا استفاده از نقوش کاملاً انتزاعی، خط بنایی و بازی با نور های و استفاده از نور غیرمستقیم
مسجد حضرت ابراهیم (ع) نمایشگاه تهران		استفاده از نقوش سنتی های و خصوصاً کتیبه قرآنی و سنگ مرمر
مسجد حضرت ابراهیم (ع) نمایشگاه تهران		استفاده از نقوش سنتی های و خصوصاً کتیبه قرآنی و سنگ مرمر
طرح توسعه حرم حضرت معصومه (ع): صحن الجواد		عناصر سطحی: تزئینات بسیار کم با کتیبه‌های تکرارشونده مربع شکل.
مسجد دانشگاه کرمان		حجم ساده و فضا: بنا حجم خاصی ندارد و از شکل فضا نتیجه گرفته شده است. الگوی پلان شبستانی است.
مسجد دانشگاه کرمان		حجم ساده و فضا: بنا حجم خاصی ندارد و از شکل فضا نتیجه گرفته شده است. الگوی پلان شبستانی است.
مسجد دانشگاه کرمان		حجم ساده و فضا: بنا حجم خاصی ندارد و از شکل فضا نتیجه گرفته شده است. الگوی پلان شبستانی است.



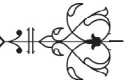




رنگ بناهای این گروه ممکن است متفاوت باشد ولی چیزی که مسلم است این است که رنگ، رنگ خود مصالح است. و معمولاً هم نقش پوشاننده‌ی جداره‌های بنا را دارد و هم نمای بناست. این بناها یا فاقد تزئین هستند و یا تزئینات محدودی دارند که از کتیبه‌های ساده با خطوط بنایی یا نقوش انتزاعی تشکیل شده است. فضای داخلی آنها نیز همچون حجم آنها ساده و یکدست است و به طور عمومی الگوی پلان گنبدخانه‌ای و یکپارچه دارند. بیشتر بناهای این گروه مساجد کوچکی هستند که بخشی از مجموعه‌ای بزرگتر را شامل می‌شوند. هویت بنیادی مکان، فرو رفتن در خود و سکون و آرامش دیدگاه مشترک طراحان این بناها درباره‌ی مسجد بوده است. از مهمترین نمونه‌های این گونه مساجد معاصر، می‌توان به مسجد دانشگاه تهران، مسجد حضرت ابراهیم در نمایشگاه بین‌المللی تهران، نمازخانه پارک لاله تهران و نمازخانه دانشگاه کرمان در ایران و مرکز اسلامی نیویورک و مرکز اسلامی ایسنا در ایندیانا در ایالات متحده آمریکا اشاره نمود. گرایش سوم به مساجدی اشاره می‌کند که فرم‌های جدید را برای مسجد ارائه کرده اند. در واقع این مساجد برخلاف سنت مسجدمسازگی که چندان به حجم بنا اهمیت نمی‌دهند؛ حجم‌های شاخصی را برای معماری مسجد پیشنهاد کرده اند که با فرم‌های متداول در سنت مسجد نیز تفاوت زیادی دارد. برخلاف مساجد سنتی و همچنین مساجد نوگرایی سفید که هر دو حجم‌هایی برخواسته از فضای مورد نظر طراح داشته‌اند؛ مساجد این گروه فضاهایی پیرو حجم شاخص خود دارند و به همین دلیل نیز نام مساجد فرم‌گرا برای آنها انتخاب شده است. روشن است که مبانی نظری طراحان این گونه مساجد گرایش مشترکی با معماران مدرن ندارند؛ بلکه آنها تحت تأثیر معماری دوران پسامدرن و معماری حجم‌گرای دوران معاصر هستند. زیرا فرم‌های پیچیده و بدیع، معماری مجسمه‌گون و عدم استفاده

گرایش اول ذیل عنوان مساجد نوگرایی سفید مساجدی هستند که الگوها و نقوش سنتی به وفور در آنها مشاهده می‌شود؛ در حالی که فاقد رنگ‌ها و تنوع متداول در سنت هستند. به صورتی که فقط از رنگ‌های خنثی خصوصاً سفید در طراحی آنها استفاده می‌شود و همه‌ی نقوش الگوهای مشترکی دارند که عموماً نقوش انتزاعی هستند. جنبه دیگر اشتراک این گروه از مساجد عدم حجم‌گرایی و فرم در آنهاست. این مساجد غالباً فرم خود را از روی سایت یا عوامل تشکیل‌دهنده‌ی فضا انتخاب می‌کنند. فضا در تعیین حجم آنها بیشتر مؤثر است تا فرم حجم. الگوی پلانی آنها نیز بیشتر شبستانی یا ترکیب شبستان و گنبدخانه است و هندسه‌ی پلان ساده است. بناها با شکوه و با ارتفاع بلند طراحی می‌شود و نسبتاً از مقیاس انسانی دور است. و بیشتر برای مساجدی که در تکمیل بناهای سنتی یا توسعه آنها ساخته می‌شود از این گونه استفاده می‌شود. از مهمترین نمونه‌های آن می‌توان به طرح توسعه حرم نبی اکرم در مدینه در عربستان، طرح توسعه حرم حضرت معصومه (س) در قم در ایران، مسجد جامع شهرک قدس تهران در ایران و مسجد جزیره در جده در عربستان اشاره کرد. دومین گرایش به نام ناب‌گرایی نامگذاری شده؛ زیرا شاخص‌ترین مشخصه‌ی آن‌ها استفاده از فرم‌های ناب و خالص است. ناب‌گرایی - که یکی از گرایش‌های معروف معماری در دوره مدرن است - به نحو وسیعی بر ساخت این گونه مساجد مؤثر بوده است. به نظر می‌رسد نگاه ناب‌گرایی که در مفهوم فضای نیایش در اسلام وجود دارد؛ با گرایش معماران مدرن درباره استفاده از خلوص در طراحی بناها هماهنگی خوبی داشته و همین باعث شده در ساخت برخی مساجد معاصر تصویری ناب‌گرایانه از مسجد معرفی شود. فرم مربع و حجم مکعب‌شکل‌هایی هستند که با سنبل‌ها و فرهنگ اسلامی عجین شده‌اند و مهم‌ترین مرجع آنها را می‌توان قبله مسلمانان خانه کعبه دانست. این شکل فرم اصلی غالب اعضای این گروه از مساجد است. رنگ‌های یکدست و خالص نیز دیگر خصوصیت این بناهاست. این بناها با مصالح بروتال پوشش داده می‌شوند که وجه دیگری از خلوص و سادگی آنهاست.





اغلب حجم شکل سایت پروژه را به خود می‌گیرد. اهمیت و توجه بیشتر به فضای داخلی است. گسستگی نسبی فضای داخل و خارج در این بناها وجود دارد؛ معمولاً پلان شبستانی دارند و تزئینات در آنها انتزاعی و تکرنگ است و عموماً از نور مصنوعی برای روشن کردن فضای داخلی بهره می‌برند. این گونه مساجد معمولاً در بخش‌های تکمیلی بناهای قدیمی‌تر یا در مجموعه‌های بزرگی که در مقیاس شهری هستند؛ ساخته می‌شوند.

مساجد ناب‌گرا: برخلاف سنت مسجدسازی، معمار در پی خلق حجمی نمادین است. حجم‌ها ساده و افلاطونی هستند. مخصوصاً از شکل مکعب، که در سنت اسلامی سابقه‌دار است؛ استفاده می‌شود. ترکیب‌های ساده ولی دقیق؛ فرم‌های نمادپردازانه و آرمانگرا. این بناها معمولاً بدون تزئینات هستند و یا تزئینات ساده‌ای دارند که در آنها از نقوش کاملاً انتزاعی استفاده می‌شود. کتیبه‌ها محدود و ساده و گاهی با خط بنایی هستند. در این گونه مساجد بازی با نور و استفاده از نورهای غیرمستقیم معمول است. این گونه مساجد معمولاً در زمین‌های باز و بخشی از مجموعه‌هایی که در شهر به عنوان مراکز پیشرو مطرح هستند؛ ساخته می‌شوند.

مساجد فرم‌گرا: در این گونه مساجد توجه به حجم بیرونی در صدر اهمیت بوده تا حدی که عدم توجه به فضای داخلی را به همراه می‌آورد. حجم این مساجد معمولاً شامل فرم‌های پیچیده و بدیع، معماری مجسمه‌گون است و از فرم‌های خالص استفاده نمی‌شود. تزئینات نامتقارن و ساده، استفاده از رنگ و تنوع سایه روشن در این گونه مساجد معمول است. این گونه مساجد معمولاً در مراکز شهری و مناطق شلوغ در کنار تنوعی از ساختمان‌های جدید ساخته می‌شوند؛ گویا آنها در رقابت با سایر ساختمان‌ها به فرم‌های پیچیده روی آورده‌اند.

مساجد نوگرایی التقاطی: این گونه مساجد ترکیبی از گونه‌های پیشین هستند؛ بدین معنی که هر یک از عناصر آنها از یکی از گونه‌ها پیروی می‌کنند و نمی‌توان آنها را در هیچ یک از گونه‌های پیشین جای داد؛ به عبارت دیگر آنها التقاطی از گونه‌های پیشین هستند. معمولاً بیشتر

از فرم‌های خالص خصوصیت معماری دوران پست مدرن است. تزئینات نامتقارن و ساده، استفاده از رنگ و تنوع سایه‌روشن از خصوصیات این مساجد است. استفاده از جدیدترین فناوری‌های روز جهت برآوردن نیازهای معماری، و قرارگرفتن در مسیر آثار معماری آوانگارد، مجسمه‌گون از دیگر خصوصیات این مساجد است. قالب این دسته از آثار مساجد واقع در مراکز شهری و شلوغ هستند که بنای آنها در تقابل با سایر بناها قرار دارد. اکثر آنها نسبت به زمینه‌های طرح و موضوعات زیست محیطی بی توجه و فرآیند تحول قبل و بعد از ساخت کمی دارند.

دسته آخر نیز چنانکه معرفی شد به آثاری اختصاص دارد که خصوصیات آنها التقاطی از خصوصیات همه یا برخی از سه گونه مجموعه فوق‌الذکر است. این آثار اگرچه ممکن است جنبه‌ای از خصوصیات کالبدی مشترک سایر گونه‌ها داشته باشند و حتی یکی از شاخصه‌ها در آنها پررنگ‌تر باشد؛ اما در مجموع نمی‌توان آنها را کاملاً جزء یک از سه گروه بالا دانست. اما با این وجود با بررسی آنها خصوصیات مشترکی نیز در میان آنها وجود دارد. معمولاً در این مساجد تزئینات متنوع و چندگونه‌اند.

## ۷. نتیجه‌گیری

بر اساس بررسی انجام شده بخشی از مساجد معاصر که گونه‌شناسی بر روی آنها انجام شد؛ مساجدی هستند که در جامعه اسلامی شاخص و یا مساجدی که از نظر کالبدی معنای مسجد را در کالبدی جدید معرفی کرده‌اند. این مساجد بر اساس گونه‌شناسی شکلی، خود به چهار دسته تقسیم شده‌اند. این زیرگروه‌ها عبارتند از:

(۱) مساجد نوگرایی سفید

(۲) مساجد ناب‌گرا

(۳) مساجد فرم‌گرا

(۴) مساجد نوگرایی التقاطی (جدول ۳).

خصوصیات این جریان‌ها عبارتند از:

مساجد نوگرایی سفید: حجم چندان اهمیت ندارد و



خصوصیات این گونه مساجد، از یکی از گونه های از خصوصیات آنها به گونه های دیگر منصوب است. پیشین پیروی می کند؛ ولی به دلایل مختلف بخشی

جدول ۳. گونه شناسی مساجد معاصر؛ (مأخذ: نگارندگان)

نو گرای		نو گرای		نو گرای		نو گرای	
نام گونه	نوگرایی سفید	ناب گرایی	فرم گرایی	التهاطی	نوع تکرش های اختلاطی	تزیینات	ترتیبات
حجم شناسی	حجم چندان اهمیت ندارد، اهمیت و توجه زیاد به فضای داخلی، گسستگی نسبی فضای داخل و خارج	بر خلاف مساجد سنتی، معمار در این خلق حجمی نمادین است؛ گرایشی که در اواخر سنت مسجدمسازي در طراحی گنبد مورد توجه قرار گرفت	توجه به حجم بیرونی و عدم توجه به فضای داخلی	بسته به نوع تکرش های اختلاطی	استفاده از نقوش سنتی بله (الترتاعی) ولی بدون رنگ. استفاده از ترکیب های هندسه سنتی به صورت تک رنگ مخصوصاً در فضاهای داخلی	استفاده از نقوش سنتی بله (الترتاعی) ولی بدون رنگ. استفاده از ترکیب های هندسه سنتی به صورت تک رنگ مخصوصاً در فضاهای داخلی	استفاده از نقوش سنتی بله (الترتاعی) ولی بدون رنگ. استفاده از ترکیب های هندسه سنتی به صورت تک رنگ مخصوصاً در فضاهای داخلی
نور	استفاده گسترده از نور مصنوعی و استفاده محدود از نور غیر مستقیم	بازی با نور و استفاده گسترده از نور های غیر مستقیم طبیعی و مصنوعی	نورپردازی متنوع	مختلف	استفاده گسترده از نور مصنوعی و استفاده محدود از نور غیر مستقیم	استفاده گسترده از نور مصنوعی و استفاده محدود از نور غیر مستقیم	استفاده گسترده از نور مصنوعی و استفاده محدود از نور غیر مستقیم
های نمونه ایران	طرح توسعهی حرم حضرت معصومه، مسجد شهرک قدس	نمازخانه یارک لاله تهران، نماز خانه دانشگاه کرمان، مسجد القدير تهران، مسجد دانشگاه تهران، مسجد حضرت ابراهیم (دمايشگاه تهران)	طرح مسجد ولیعصر (رضا دانشمیر)، مسجد الجواد	مسجد امیر تهران (طرح اولیه)	طرح توسعهی حرم حضرت معصومه، مسجد شهرک قدس	طرح توسعهی حرم حضرت معصومه، مسجد شهرک قدس	طرح توسعهی حرم حضرت معصومه، مسجد شهرک قدس
سایر نمونه ها	طرح توسعه مسجد النبی مسجد جزیره شهر جدہ مسجد شهر رم	مرکز اسلامی اینسا مرکز اسلامی نیویورک	مسجد سفید، مسجد نگارا کوالالامپور، مسجد مجلس ترکیه، مسجد فیصل پاکستان	مسجد جامع دار الاسلام، مسجد جامع برن (آلمان)، مسجد السیافه کوالالامپور	طرح توسعه مسجد النبی مسجد جزیره شهر جدہ مسجد شهر رم	طرح توسعه مسجد النبی مسجد جزیره شهر جدہ مسجد شهر رم	طرح توسعه مسجد النبی مسجد جزیره شهر جدہ مسجد شهر رم

نو گرای

مساجدی که از نظر کالبدی معنای مسجد را در کالبدی جدید معرفی کرده اند

التهاطی

بسته به نوع تکرش های اختلاطی

توجه به حجم بیرونی و عدم توجه به فضای داخلی

بر خلاف مساجد سنتی، معمار در این خلق حجمی نمادین است؛ گرایشی که در اواخر سنت مسجدمسازي در طراحی گنبد مورد توجه قرار گرفت

فرم های پیچیده و بدیع، معماری مجسمه گون عدم استفاده از فرم های خالص

حجم ها ساده و افلاطونی مخصوصاً مکعب، ترکیب های ساده ولی دقیق، فرم ها نمادین ازانه و آرماتگرا

معمولاً تزیینات متنوع و التهاطی

تزیینات نامتوازن و ساده، استفاده از رنگ و تنوع سایه روشن

بدون تزیینات یا استفاده از نقوش کاملاً انتزاعی، خط بنایی

مختلف

نورپردازی متنوع

بازی با نور و استفاده گسترده از نور های غیر مستقیم طبیعی و مصنوعی

مسجد امیر تهران (طرح اولیه)

طرح مسجد ولیعصر (رضا دانشمیر)، مسجد الجواد

نمازخانه یارک لاله تهران، نماز خانه دانشگاه کرمان، مسجد القدير تهران، مسجد دانشگاه تهران، مسجد حضرت ابراهیم (دمايشگاه تهران)

مسجد جامع دار الاسلام، مسجد جامع برن (آلمان)، مسجد السیافه کوالالامپور

مسجد سفید، مسجد نگارا کوالالامپور، مسجد مجلس ترکیه، مسجد فیصل پاکستان

طرح توسعه مسجد النبی مسجد جزیره شهر جدہ مسجد شهر رم

مسجد جامع دار الاسلام، مسجد جامع برن (آلمان)، مسجد السیافه کوالالامپور

مسجد سفید، مسجد نگارا کوالالامپور، مسجد مجلس ترکیه، مسجد فیصل پاکستان

طرح توسعه مسجد النبی مسجد جزیره شهر جدہ مسجد شهر رم

## پی‌نوشت

۱. زیرا این بناها در یک جریان فکری و روند تاریخی قرار دارند که تقریباً همه بخش‌ها از بسترهای فرهنگی گرفته تا عقاید معمارانه و دست‌اندرکاران ساخت را تحت تأثیر خود قرار می‌داده‌است و تفاوت در سبک‌های مختلف یک دوره ناچیز و گاهی فقط بر اثر تفاوت‌های محلی و منطقه‌ای صورت می‌گرفته‌است؛ اگرچه این هماهنگی در دوران اخیر به تدریج از میان رفته است.
2. Building process
3. Beny
4. Cubic

## منابع

۱. ایرجی، جواد. ۱۳۸۸. مدرنیته در مساجد معاصر. دوماه‌نامه معمار (۵۶): ۱۲۰-۱۲۴.
۲. بورکهارت، تیتوس. ۱۳۶۵. هنر اسلامی زیان و بیان. ترجمه‌ی غلامحسین معاریان و مسعود رجب نیا. تهران: انتشارات سروش.
۳. بهزادفر، مصطفی. ۱۳۷۶. معماری مسجد و نمای شهری. در مجموعه مقالات همایش معماری مسجد؛ گذشته، حال، آینده، ج ۲، ۹-۳۴. اصفهان.
۴. پیرنیا، محمدکریم. ۱۳۸۷. مساجد، مجموعه معماری ایران، دوره اسلامی. گردآورنده یوسف کیانی. تهران: انتشارات سمت.
۵. حسینمردی، حمید، و نرگس مروجی. ۱۳۸۶. نگاهی به مساجد معاصر جهان. فصلنامه آبادی (۵۴): ۴۲-۴۵.
۶. گروت، لیندا، و دیوید وانگ. ۱۳۸۶. روش‌های تحقیق در معماری. ترجمه‌ی علیرضا عینی فر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۷. مهدوی‌نژاد، محمد جواد، و محمد مشایخی. ۱۳۸۹. بایسته‌های طراحی مسجد بر مبنای کارکردهای فرهنگی- اجتماعی. دوفصلنامه آرمانشهر ۳ (۵): ۶۵-۷۸.
۸. مهندسین مشاور نقش. ۱۳۸۷. نقد آثاری از معماری معاصر ایران. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی- مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.

## References

1. Ahin, T. 2010. Governmental Structure of the Islamic Republic of Iran. *Amme Idaresi* (43): 81-100.
2. Amuzegar, Jahangir. 1991. *The Dynamics of the Iranian Revolution: The Pahlavi's Triumph and Tragedy*. Albany: NY, SUNY Press.
3. Bakhtiari, Bahman. 1996. *Parliamentary Politics in Revolutionary Iran: the Institutionalization of Factional Politics*. University Press of Florida.
4. Behzadfar, Mostafa. 1997. Architecture of Mosque and Urban Scape. In *Architecture of the Mosque Conference; Past, Present, Now*, Vol.2, 9-34. Isfahan.
5. Beny, Roloff. 1978. *Iran: Elements of Destiny*. Toronto: McClelland & Stewart.
6. Burckhardt, Titus. 1986. *Islamic Art Language and Expression*. Translated by Gholamhossein Memarian and Masoud Rajabnia. Tehran: Soroush.
7. Chesterton, G.K. 1909. *Tremendous Trifles*. London: Methuen.
8. Daniel, Elton L. 2001. *History of Iran*. United States of America: Greenwood Press.
9. Diba, Darab. 1999. *Contemporary Engineering and Architecture of Iran*. Tehran: Ministry of Housing and Urban Development.
10. Federal Research Division. 2004. *Iran, a Country Study*. Washington DC.
11. Grout, Linda and David Wang. 2007. *Methods of Research in Architecture*. Translated by Alireza Einifar. Tehran: Tehran University Publications.
12. Hauser, Arnold. 1982. *The Sociology of Art*. Translated by Kenneth J. Northcott. University of Chicago.
13. Hefner, Robert W. 2005. *Remarking Muslim Politics: Pluralism, Contestation, and Democratization*. United States of America: Princeton University Press.
14. Hosseinmardi, Hamid, and Narges Moraveji. 2007. A Glance to Contemporary Mosques of the World. *Abadi* (54): 42-45.
15. Irajy, Javad. 2009. Modernity in Contemporary Mosques. *Memar* (56): 120-124.
16. Kazemipur, Aand Rezaei, A. 2003. Religious Life Under Theocracy: The case of Iran. *Journal for the Scientific*





*Study of Religion* (42): 347-361.

17. Mahvadinejad, Mohammad and Mohammad Mashayekhi. 2010. Principles of the Socio-Cultural Mosque Design Based on Socio-Cultural. *Armanshahr* 3(5): 65-78.

18. Milani, Mohsen M. 1994. *The making of Iran's Islamic Revolution: from Monarchy to Islamic Republic*. The United States of America: Westview Press.

19. Murden, Simon W. 2002. *Islam, the Middle East, and the New Global Hegemony*. Lynne Rienner publishers.

20. Naghsh Consulting Engineers. 2008. *Criticism the Works of Contemporary Architecture in Iran*. Tehran: Ministry of Housing and Urban Development- Center for Architecture and Urban Planning Studies and Research.

21. Pirnia, Mohammad Karim. 2008. *Mosques, Collection of Iranian Architecture, Islamic Era*. Collected by Yousef Kiani. Tehran: Samt Publications.

22. Rajaei, Farhang. 1983. *Islamic Values and Worldview: Khomeini on Man, the State, and International Politics*. University Press of America.

23. Yonah, Alexander and Hoenig Milton. 2008. *The New Iranian Leadership: Ahmadinejad, Terrorism, Nuclear Ambition, and the Middle East*. The United States of America: Greenwood Press.





## Mosque design patterns in contemporary architecture

Mohammadjavad Mahdavinejad \*

Associate Professor , School of Arts , Tarbiat Modares University, Tehran

Mohammad Mashayekhi\*\*

Master ,School of Arts , Tarbiat Modares University, Tehran

Monireh Bahrami\*\*\*

Master ,School of Arts , Tarbiat Modares University, Tehran

Received: 28/10/ 2014

Accepted:11/03/2015

### Abstract

In current time, modern architecture design opinion along with new generation of academic graduated architects has great influence on new buildings, such as mosques design. One of the most important effects is the distortion of shapes and space, which is headlined as new design view of mosque in architecture and society. Unlike the past which mosque buildings were followed by special tradition style in each era, there is much diversity of types and design methods, which it cannot be classify in tradition or any specific category by shape and form.

In addition of extreme evolution on design and built process of contemporary buildings, this article is trying to have a specific overview in the orientation of mosque designing. Then classifying the indexes of this development with identification and on the other hand notifies the effective courses on mosque architecture process. Research questions are: can we suggest any features of Iranian current mosque design comparing to Islamic world design? What standards can we consider? What is the design style of contemporary mosques? And what is the specification of each?

Many researchers have proposed approaches for classifying the effective streams on contemporary architecture of Islamic countries, particularly the modernist mosques. These approaches investigate the recognition of the principles of design, favorite variables of architects, and also their work product as architecture body. Each of these researches, in turn, has suggested different categories or for modernist mosques. For example, «Ismail Serage-aldin» in his article titled «classification of effective approaches in contemporary architecture of Islamic countries», divided this approach into five groups of popular approach, traditionalist approach, people-oriented approach, adaptable modernism approach, and modernist approach. These approaches have an effective role in different streams of architecture design in contemporary era, particularly in the designing of mosques.

This article is aimed to recognize trends of designing mosques in contemporary era specifically and by identifying indicators of these changes classifies them and recognizes effective streams on the evolution era in the architecture of mosques. Therefore, after reviewing performed classifications, the desired attitudes for investigating works are introduced and tables are prepared for each of these works that have been analyzed in those works based on defined attitudes, and then by comparing





tables an attempt is done in classification of works based on common characteristics in the table. At the end, those attitudes that have affected contemporary mosques are introduced as a group of indicators. For better recognition, some examples of these groups in Iran and the other countries will be introduced. The questions that have been asked in this research are:

Can attitudes be introduced in designing Iranian contemporary mosques in comparison with Islam world? What criteria can be considered for this issue? What orientation do exist in designing contemporary mosques? And what are the characteristics of each of them?

At first, the research process has been formed based on quantitative variables that have had a key role in recognizing mosques as modernist mosques. These variables are volume versus space, full and empty, physical development, plan pattern, facade, the average ceiling height, decorations, form, color, position, construction location and its time; and then categorizing the amounts of variables has converted them to qualitative data and make it possible to divide them to some groups based on a integrated structure that in every group part of amounts are in similarity or proportionality with each other. Therefore, three groups of tables were prepared from characteristics of mosques during research. In first group, the table introduces the status of each variable in mosques; second group separates the mosques with common characteristics and the last group introduces their properties. This classification that has been obtained from investigating 50 modernist mosques can indicate shape-physical approach in typology of modernist mosques in Islam world. Based on conducted investigation, a part of contemporary mosques that a typology was done about them are mosques that are outstanding in Islamic society or have introduced the meaning of mosque in a new body from physical perspective. These mosques have been classified into four categories based on shape typology and these categories are: white modernist mosque, pure mosques, form-oriented mosques, and hybrid modernist mosques. In white modernist mosques, the volume is not important and often takes a form of project site. In pure mosques against traditional mosque building, the architect aims to create a symbolic volume. The volumes are simple and Platonic. Especially, the cubic shape that has a background in Islamic tradition is used. In form-oriented mosques, the attention to external volume is very important so that ignoring internal space is resulted. The volume of these mosques usually includes complicated and innovative forms and architectural sculpture and pure forms are not applied. Asymmetrical and simple decorations, use of color and light shadow diversity are usual in these mosques. Hybrid modernist mosques are a combination of the former types that means each of their elements follow one of types and cannot be placed in any former types. On the other hand, they are a hybrid of the former types.

**Keywords:** Modernist mosques, Contemporary mosques, Design patterns, Form typology, Modern architecture temptation



**Managing Director:** vice chancellor for  
research-Iran University of Science and Technology

**Editor-in-chief:** Abdol Hamid Noghreh Kar

**Administrative Director:**

Mohammad Mannan Raeesi

**Administrative assistant:**

AmirHosein Yousefi / Famela Memar Zanjani

**Persian literary Editor:**

Sara Motevalli, Mohammad Naghi Taskin Doost

**English literary editor:** Mojtaba Hakimollhi

**Editorial Board Members:**

Seyyed Gholam Reza Eslami: Associate Professor,  
Tehran University

Hasan Bolkhari: Associate Professor, Tehran University

Mostafa Behzadfar: Professor,

Iran University of Science and Technology

Mohammad Reza Pourjafar: Professor,

Tarbiat Modares University

Mahdi Hamzeh Nejad: Assistant Professor,

Iran University of Science and Technology

Esmail Shieh: Professor, Iran University

of Science and Technology

Manoochehr Tabibian: Professor, Tehran University

Mohsen Faizi: Professor, Iran University

of Science and Technology

Hamid Majedi: Associate Professor, Science and

Research Branch, Islamic Azad University

Asghar Mohammad Moradi: Professor, Iran University

of Science and Technology

Gholam Hossein Memariyan: Professor, Iran University

of Science and Technology

Fatemeh Mehdizadeh: Associate Professor, Iran University

of Science and Technology

Mohammad Naghizade: Assistant Professor, Science and

Research Branch, Islamic Azad University

Ali Yaran: Associate Professor, Iran Ministry of Science,

Research and Technology

**Design assistant:** Eng AmirHosein Yousefi

**Reviewers for Volume1, Number5:**

**Bahman Adibzadeh,** Associate professor, Shahid  
Beheshti University

**Ali Asadpoor:** Lecturer, Shiraz Art University

**Mohammad Reza Bemanian:** Professor, Tarbiat  
Modares University

**Parisa Hashempoor:** Assistant Professor, Tabriz  
Islamic Art University

**Heidar Jahan Bakhsh:** Assistant Professor, Payam  
Noor University

**Mahdi Khakzand:** Assistant professor, Iran  
University of Science and Technology

**Gholam Hosein Memarian:** Professor, University  
of Science and Technology

**Abolfazl Meshkini:** Assistant professor, Tarbiat  
Modares University

**Salahedin Molanaei:** Assistant Professor,  
University of Kurdistan

**Asghar Moradi:** Professor, Iran University of  
Science and Technology

**Masood Nari Qomi:** Lecturer, Kashan University

**Mohammad Manan Raeesi:** Assistant Professor,  
Iran University of Science and Technology

**Ali Mohammad Ranjbar kermani:** Assistant  
Professor, Qom University

**Hasan Sajadzadeh:** Assistant professor, Hamedan  
Bu-Ali University

**Ali Akbar Taghvae:** Associate professor, Tarbiat  
Modares University

**Behzad Vasiq:** Assistant Professor  
Jondy Shapoor University

**Mohammad Hosein Zakari:** Assistant professor,  
Shiraz University







▣ **Mosque design patterns in contemporary architecture**

Mohammadjavad Mahdaveinejad / Mohammad Mashayekhi / Monireh Bahrami

▣ **Tuba concept's role in formation of illustrious Safavid domes**

Hadi Safaeipour / Gholam Hossein Memarian / Mommad Reza Bemanian

▣ **The Concept of Persistence in Islamic Architecture and comparing it to the Concept of Sustainability in Contemporary Architecture**

Faezeh Shafiyani Daryani / Mohammadreza Pourjafar / Alireza Ghobadi

▣ **Persian Garden as Healing Garden An Approach with Islamic Influences**

Karim Mardomi / Sedigheh Mirhashemi / Kasra Hassanpour

▣ **Chaharsofeh Pattern Typology at Iranian Architecture and Its Evolution**

Asadollah Jodaki Azizi / Seyyed Rasool Mousavi Haji / Reza Mehrafarin

▣ **Reviewing the characteristics of the entrance as a articulation and visual privacy in adjacent public space Case study; Laft port**

Mehran alialhesabi / Abolfazl ghorbani

▣ **Deciphering of Immovable Inscription Documents in World Heritage of Tabriz Historic Bazaar Complex**

Hossein Esmaeili Sangari / Vahid Eilaei